

УДК 27-528-282-535.7-9(470+571)»18/19»О.Дмитрієвський
DOI <https://doi.org/10.52761/2522-1558.2022.17.8>

ПРО СТИХИРУ «МИ ВИДІЛИ СВІТЛО ІСТИННЕ»: РЕФЛЕКСІЇ НАД СТАТТЕЮ ОЛЕКСІЯ ДМИТРІЄВСЬКОГО

Ігор ВАСИЛИШИН

Івано-Франківська академія Івана Золотоустого, кафедра богослов'я
вул. Софрона Мудрого 22, м. Івано-Франківськ, 76019, Україна
e-mail: ivasylyshyn@gmail.com
ORCID ID [0000-0002-3851-2998](https://orcid.org/0000-0002-3851-2998)

У статті проаналізовано походження співу стихири «Ми бачили Світло істинне», яку співають майже щоденно на Божественній Літургії, посилаючись на роздуми відомого російського вченого в галузі літургії Олексія Дмитрієвського (XIX-XX ст.), який порушив проблему вживання цього піснеспіву у суботу напередодні свята П'ятдесятниці ще понад сто років тому. Чому в певні дні замість цієї молитви вживаються інші гимни, яке значення цієї стихири для молільників – учасників відправи у храмі, як найкраще вийти з проблеми необхідності заміни стихири іншим піснеспівом у деякі дні року? Які регіональні особливості щодо цього звичаю на Галичині, де домінують греко-католицькі звичаї? На ці питання автор пробує дати відповідь у світлі різних літургійних джерел і приписів.

Ключові слова: стихира, П'ятдесятниця, Божественна Літургія, субота, заупокійна, Вознесіння, тропар.

The article analyzes the origin of singing the stikhiron «We have seen the true light», which is sung almost daily at the Divine Liturgy, referring to the reflections of the famous Russian scholar in the field of liturgy Alexei Dmitrievsky (XIX-XX centuries), who raised the issue about that problem more than a hundred years ago. Why are other hymns used instead of this hymn on certain days, what is the significance of this stikhiron for the worshipers - participants in the Christian temple service, how best to get out of the problem of the need to replace that stikhiron with another prayer on some days of the year? What are the regional features of this custom in Western Ukraine, where do Greek Catholic customs dominate? The author tries to answer these questions in the light of various liturgical sources and instructions.

Key words: stikhiron, Pentecost, Divine Liturgy, Saturday, commemoration of souls, memorial service, Ascension, troparion.

1. ВСТУП

Літургійні богослужіння мають багато різних цікавих особливостей. Особливо цікаво досліджувати менш відомі елементи церковних відправ, які мають свої відмінності у різних християнських традиціях, а навіть можуть

рясніти різноманітностями в рамках однієї християнської традиції, проявляючись у різних її відгалуженнях. Однією з таких своєрідностей є спів стихир під час Божественної Літургії.

Стихира (грец. Στιχηρόν «встановлений у віршах»; у множині: Στιχηρά) – це гімн певного виду, який потрібно співати під час утрени або під час вечірні відповідно до традиції візантійського обряду. Іноді стихир використовуються в інших службах щоденного кола, проте співання їх під час євхаристійної Літургії – це виняток.

2. СУЧАСНА ПРАКТИКА

У Божественних Літургіях св. Йоана Золотоустого та св. Василя Великого наприкінці відправ, тобто після закінчення обряду причащення вірних і після благословення головного служителя з виголосом: «Спаси, Боже, людей Твоїх», існує припис для хору (для співців) відповідати словами стихир П'ятдесятниці: «Ми виділи¹ Світло істинне, ми прийняли Духа небесного, ми знайшли віру істинну, нероздільній [Святій] Тройці поклоняємось, вона бо спасла нас». (Εἶδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν).

За традицією, під час Великоднього періоду замість цієї стихир співається тропар свята Пасхи «Христос воскрес із мертвих, смертю смерть подолав, і тим, що в гробах життя дарував», а після віддання свята Пасхи і під час святкування свята Вознесіння Господнього упродовж дев'яти днів (свята та восьми днів посвяття), у цьому місці співаємо прокімен (вірш псалма) цього свята: «Вознесися на небеса, Боже, і по всій землі слава Твоя» (Пс 56: 6) або ж замість нього – тропар свята, подібний до цього прокімена: «Вознісся Ти у славі, Христе Боже наш, радість сотворивши ученикам обітуванням Святого Духа, упердивши їх благословенням, бо Ти еси Син Божий, Ізбавитель світу...».²

Порівняно недавно, тобто в останні десятиліття, у деяких напівофіційних популярних літургійних джерелах (включно з календарями) з'явився припис, щоб у суботу перед святом П'ятдесятниці замість цієї стихир у цьому місці співати заупокійний тропар «Глибиною мудрості», оскільки стихира оспівує тему свята, а субота – це ще не сам день святкування пришествя Святого Духа, а лише очікування на святкування цієї події. Адже насправді – це передсвяття (грецькою Προεόρτια), хоча й без особливої служби передсвяття.³

Наприкінці минулого століття відомий російський літургіст Олексій Дмитрієвський уважно вивчав цю проблему, порівнюючи різні джерела та

© Ігор Васишин, 2022

¹ На думку перекладачів книг, виданих у Римі в минулому столітті і затверджених світлої пам'яті патріархом УГКЦ Йосифом Сліпим, тут краще вживати термін «виділи» замість «бачили», яке ближче до церковнослов'янської, оскільки «видіння» має глибше і ширше значення, ніж просто «бачення».

² Дмитриевский, О стихире..., с. 266.

³ Більшість свят Господніх і Богородиці у календарі візантійського обряду мають один день передсвяття з спеціальними текстами служби, а деякі навіть і кілька днів, наприклад передсвяття Різдва триває 5 днів включно з навечір'ям (20-24 грудня), а передсвяття Богоявлення з навечір'ям 4 дні (2-5 січня).

даючи свої пропозиції. Однак це так і не вирішило проблеми. Сучасна різноманітність приписів щодо цього моменту Божественної Літургії залишається актуальною. Щодо суботи перед П'ятдесятницею, то практика непослідовна: одні продовжують співають «Ми виділи Світло істинне» (без будь-яких змін)⁴, інші – вживають заупокійний тропар «Глибиною мудрості» (задушної суботи), оскільки ця субота – особливий день поминання померлих, а треті - взагалі нічого не співають...»⁵.

Натомість у так званому «новогрецькому» Типіконі (авторства Георгія Віолакиса) з XIX століття, а також у його перекладах (церковнослов'янському та румунському) бачимо рубрику, яка приписує співати на Літургії Великої суботи після *Спаси, Боже, людей Твоїх*: «Пом'яни, о Милосердний, і нас, як пом'янув Ти розбійника у Царстві Небесному»⁶, а також тропар свята: «Вознісся Ти у славі, Христе Боже наш...» на свято Вознесіння і впродовж усіх восьми днів посвяття включно з відданням.⁷

У шостому томі своєї праці про Святу Літургію, яка має назву «Причастя, подяка та завершальні обряди», о. Роберт Тафт описує не лише наявність тут цієї стихир, але також і інші супутні обряди:

- кадіння Святих Дарів;
- піднесення чаші з Святими Дарами із віршем псалма «Вознесися на небеса, Боже...» та
- перенесення Святих Дарів на проскомидійник із виголосом: «...Завжди, нині і повсякчас і на віки віків».⁸

Митрополит Лаврентій Гуцуляк ретельно проаналізував джерела щодо приписів співу цієї стихир. Він стверджує, що лише наприкінці XVII століття у літургійних джерелах на цьому місці з'являється відповідь хору: «На многії літа, владико» на виголос священника: «Спаси, Боже, людей твоїх» але без стихир, а значно пізніше – вже й сама стихира «Ми виділи Світло істинне».⁹

3. ПОХОДЖЕННЯ СТИХИРИ І РІЗНОМАНІТНІСТЬ ПРИПИСІВ

Автор статті (Олексій Дмитрієвський) стверджує, що ця стихира містилася у богослужбових джерелах XII ст. (йдеться про інші богослужіння). Зокрема, найдавніші рукописи служб свята П'ятдесятниці вже містять її у своїх текстах. Однак можна стверджувати, що вона насправді набагато давніша, оскільки сліди її містяться у знаменитому «Іадгарі».¹⁰

⁴ Більшість дяків і хористів співають у цей день як звичайно «Ми виділи Світло істинне», тому що досі рубрик у типіконах та офіційних джерелах щодо змін немає.

⁵ Керн, Евхаристія, с. 303.

⁶ Типікон по чину Великия Христовія Церкве, с. 295.

⁷ Там само, с. 316-318.

⁸ Taft R., vol. 6, pp. 470-476.

⁹ Гуцуляк, с. 350-351.

¹⁰ Іадгарі – це грузинська назва гімнографічного збірника, який використовувався в давньому Єрусалимському богослужінні і перейшов у богослужбову практику Грузинської Православної Церкви у VIII – на поч. XI ст. Див. більше інформації про у православній електронній енциклопедії: <https://www.pravenc.ru/text/200125.html>

Тринітарний та пневматологічний аспекти Літургії дають основу для богословського трактування важливості цієї стихирі після моменту святого причастя, хоча насправді її наявність у цьому місці – це просто пізні доповнення текстів Божественної Літургії.

Зміст цієї стихирі дуже добре розкриває сенс святкування празника П'ятдесятниці. Вона була вставлена у XVII столітті в текст чину Божественної Літургії як відповідь на виголос священника «Спаси, Боже, людей Твоїх». За словами Дмитрієвського, цей гімн був взятий зі стихир П'ятдесятниці Великої Вечірні і виражав віру «новопросвічених», тобто новохрещених християн, які фактично приймали в цей день таїнства Хрещення та Миропомазання. Вони визнавали і прославляли дари, які вони отримували в цих святих таїнствах:

1. Покликання і прийняття християнської віри, яка є Божим даром.
2. Пізнання таїнств спасіння, які є істинним і чудовим світлом.
3. Прийняття Святого Духа через дію таїнства Миропомазання, дарами якого є печать Святого Духа.

Під «Світлом істинним» ми зазвичай маємо на увазі саму особу Ісуса Христа, Сина Божого, адже Він був і є справжнім світлом, яке просвічує та освячує кожну людину, яка приходить у світ. (Ів. 1: 9). Після його вознесіння на небо, тобто його відходу з землі, викуплене ним людство отримало Святого Духа і таким чином пізнало Бога у Трійці, тобто знайшло справжню, істинну віру.

Дослідження Дмитрієвського показує, що ця стихира вперше з'явилася у богослужбових книгах у XVII ст., і донині є відповіддю на виголос священника: «Спаси, Боже, людей твоїх», а раніше такою відповіддю були слова «На многії літа, владико» (εις πολλὰ ἔτη, Δέσποτα), які хор співав незалежно від того, хто служив Божественну Літургію: священник чи єпископ. До речі, така відповідь співців у цьому місці з'являється в богослужбових книгах не раніше XVI ст., адже в пам'ятках до XV ст., коли на цьому місці вперше з'явився виголос «Спаси, Боже» з благословенням священника, ми не знаходимо жодної відповіді на нього.

Таку відсутність цієї стихирі упродовж тривалого періоду можна пояснити тим, що вона також була відсутня у джерелах грецької церкви та в джерелах південнослов'янських земель. З появою цього богослужбового елемента (стихирі) у богослужбових книгах московського друку у XVII ст. вона існує спочатку з виголосом «На многії літа, владико», а згодом, з часу Собору 1666-1667 рр., коли цей виголос стає винятковою рисою архиєрейських служб, «Ми виділи Світло істинне» бачимо зафіксованим саме тут. Щодо богослужбових книг після публікації «Літургікону» у 1604 р. (видавець єпископ Гедеон Балабан), слова «На многії літа, владико» друкувалися упродовж усього XVII ст. як відповідь на виголос священника «Спаси, Боже, людей твоїх...» і навіть у вісімнадцятому та в дев'ятнадцятому століттях у греко-католицьких богослужбових книгах вони містилися як у архиєрейських службах, так і у звичайних (священничих) службах. Однак, починаючи зі Службеника, виданого в Римі у 1942 р., у тексті звичайної

священничої служби Божої, немає відповіді «На многії літа, владико», але лише сама стихира, що на думку владики Лаврентія Гуцуляка стало наслідуюванням московської синодальної традиції.¹¹ Проте, це сумнівне твердження, тому що Скабалланович доводить, що в грецьких книгах ця стихира на цьому місці з'явилася раніше, ніж у російських.¹² Варто зазначити, що галицькі греко-католицькі регіональні тексти містили додавання слова «свята» («святую», «святій») у ролі епітета для Тройці («...нероздільній *Святій* Тройці поклоняємось...»). Це було характерно і для інших текстів богослужіння. Наприклад, коли диякон або священник мовить: «Возлюбимо один одного...», хор відповідає: «Отця і Сина і Святого Духа, Тройцю [Святую] єдиносущну і нероздільну...». Також у відповідь на заклик: «Подякуймо, Господеві» чи «Благодарім Господа», хор співає: «Достойно і праведно є поклонятися Отцю і Сину і Святому Духові, Тройці [Святій] єдиносущній і нероздільній...». Ймовірно, що це слово тут було додано для полегшення співу. В інших виданнях, зокрема у синодальних російських, у цьому місці немає слова «Святій», тому галичани вважали це місцевою особливістю своїх богослужінь.

Особливість вставлення стихири в текст Літургії як пізнішого («рухомого») елементу видно під час періоду від свята Великодня і до П'ятдесятниці. Ось чому замість цього піснеспіву співається тропар (а не стихира) Великодня *Христос воскрес із мертвих*, або Вознесіння *Вознісся Ти у славі* (тропар або прокімен, залежно від звичаю).

Гуцуляк згадує про цікавий є припис однієї з редакцій «нового» грецького Типікона (XIX ст.), відповідно до якого під час «дванадесятих» свят¹³ замість цієї стихири потрібно співати тропар свята, хоча ця рубрика є відносно недавньою, вона мабуть невідома більшості священників та мирян, а також досить суперечлива. У деяких версіях цього типіка у Великий четвер на Літургії нема вказівки співати «Вечері Твоєї тайної» замість «Ми виділи Світло істинне», проте цей тропарець співається замість інших піснеспівів: Херувимської пісні, «Благословен, хто йде в ім'я Господне» та «Нехай сповняться», а в богородичні свята приписано співати «Ми виділи Світло істинне». За іронією долі стихиру П'ятдесятниці на саме свято П'ятдесятниці (у неділю Зішестя Святого Духа) на святій Літургії не приписано співати. Замість неї є рубрика співати тропар свята *Благословенний Ти, Христе Боже наш...*, а вже в Понеділок Святого Духа і в наступні дні включно з суботою, в яку відзначається віддання свята П'ятдесятниці, співається стихира.

¹¹ Гуцуляк, *Божественна Літургія*, с. 352.

¹² Скабалланович, с. 61.

¹³ У Візантійському обряді це 12 найбільших свят року, не враховуючи Великодня (який є «празником празників»), а саме 5 Господських нерухомого циклу: Різдво (25.12), Богоявлення (6.01), Стрітіння (2.02), Преображення (6.08), Воздвиження Чесного Хреста (14.09); 4 Богородичних, серед яких: Благовіщення (25.03), Різдво Богородиці (8.09), Успення (15.08), Введення в Храм Богородиці (21.11) та 3 Господських нерухомого циклу: Вхід Господній в Єрусалим (популярно відомий Квітна неділя, що урочисто святкується за тиждень до свята Пасхи), Вознесіння Господне (у четвер 6-го тижня після Пасхи) та Зішестя Святого Духа (яке святкується в 7-му неділю після свята Великодня, тобто це 50-й день після Пасхи).

Цікавим є припис у цьому Типіконі – про співання тропаря свята Обрізання (1 січня) замість стихир¹⁴. У Галичині згідно з місцевим звичаєм прийнято співати на свято Різдва Христового (25 грудня) та Богоявлення (6 січня), а також і впродовж посвяття (подекуди аж до Стрітіння) замість стихир, про яку власне йде мова у цій статті, – один із піснеспівів утрени «Все в нас сьогодні радістю наповнилося...».¹⁵ Однак цей припис не зафіксований ані в уставі, ані в місцевих богослужбових книгах, окрім хіба що кількох неофіційних молитовників.

Аналізуючи цю стихиру в контексті П'ятдесятниці, Скабалланович відносить її до другої групи стихир (перша з яких стосується перших трьох стихир Вечірні), яка, у свою чергу, також ділиться на три частини. Перші дві стихир, на його думку, представляють сенс події, яку ми відзначаємо. У цьому випадку перша стихира (всього їх чотири): «Ми виділи Світло істинне» – це її остаточне значення для цієї миті. Він детально аналізує її, відзначаючи її наявність у св. Літургії безпосередньо після обряду Святого Причастя.¹⁶

Новохрещені прийняли особу Христа як Світло, яке центрально підкреслюється тут, не лише як зв'язок між Хрещенням та Святим Причастям, але також і як важливе місце у добовому колі – це умовна «лінія» між текстами ранніх та вечірніх відправ: починаючи від славослов'я утрени «Слава Тобі, що **Світло** нам показав ...», «...у Твоїм **світлі** ми побачимо **Світло**» з Першим Часом, який закінчується молитвою: «Христе, Ти **Світло** істинне, що просвічує і освячує кожную людину, яка приходить у світ...» та центральним піснеспівом Вечірні, на якій співаємо відомий старовинний гімн звеличення Христа: «**Світло** тихе...».

Якщо провести паралель між найвідомішими літургіями (св. Йоана Золотоустого та св. Василя Великого) та Літургією Передшеосвячених Дарів, то в російській синодальній версії останньої лише у XVII столітті були додані виголоси «Зі страхом Божим, вірою і любов'ю приступіть» (замість простішої форми «Приступіть!») та «Спаси, Боже, людей твоїх» з відповіддю: «Хліб небесний і Чашу життя, скуштуйте і побачите, який добрий Господь. Алилуя!» (раніше на цій відправі був лише виголос *Завжди, нині і повсякчас...*), а замість співу: «Дякуємо тобі, Христе Боже наш...» – відомий гімн, який співається щоденно на Літургії: «Нехай сповняться уста наші...». У цей період гімн «Хліб небесний і чашу життя...» увійшов у вжиток, але його ще немає у першому друкованому Літургіконі (видання 1602 р.)¹⁷.

¹⁴ Типікон, Константинополь 1853, с. 96.

¹⁵ «Все в нас сьогодні радістю наповнилося, Христос родився від Діви» (стихиру утрени Різдва Христового) і «Все в нас сьогодні радістю наповнилося, Христос хрестився у Йордані» (стихиру утрени Богоявлення) з різними варіантами відповідно до звичаїв правдоподібно співають на Літургії через те, що в утрени бере участь лише невеликий відсоток мирян, більшість із них беруть участь лише в Божественній Літургії, а піснеспів цей важливий. Подекуди в цьому місці співають один куплет з колядки або щедрівки.

¹⁶ Скабалланович М., Християнские праздники. Пятидесятница, с. 60-61.

¹⁷ Ці приписи характерні для грецької та синодальної російської редакції книг. Римські видання літургіконів *Recenzione Ruthena*, якими користуються сучасні священники УГКЦ, не містять у Літургії Передшеосвячених Дарів слів священника «Спаси, Боже, людей Твоїх», ані відповіді на них, але відразу після Причастя священник мовить тихо: «Благословен Бог наш, що просвічує і освячує нас...», а потім голосно: «Завжди, нині

Дмитрієвський дійшов висновку, що в суботу перед П'ятдесятницею замість цієї стихирі потрібно було би співати або «Пом'яни, Милостивий, і нас, як ти пом'янув розбійника у Царстві Небесному» - вірш («стих»), який вказано співати у сучасній грецькій практиці, типовій для Великої Церкви, або ж вірш «Вознесися на небеса, Боже, і по всій землі слава Твоя», який у Літургії перед виголошенням: «Завжди, нині і повсякчас і на віки віків...» священник промовляє тихо під час кадженія Святих Дарів. Така практика була б актуальною сьогодні, оскільки в деяких парафіях навіть у дні загального поминання померлих може відправлятися кілька Літургій, серед яких буває Літургія за здоров'я або ж за всяке прошення, а тому співати у цьому місці заупокійний тропар не завжди доцільно. Стихирю «Ми виділи Світло істинне» також не варто співати, тому що це означало би спробу святкування свята, яке ще не настало. Це було би подібним до неправильного звичаю: коли у Велику суботу посеред храму ще лежить Плащаниця, а ми вже співаємо пасхальний тропар «Христос воскрес», який повинен пролунати вперше на Пасхальній утрени.

4. ЗАМІСТЬ ВИСНОВКУ

Приклад вживання стихирі *Ми виділи Світло істинне* на Літургії показує спектр різноманітності кількох гілок візантійського обряду всередині самої традиції, незважаючи на відсутність таких рубрик у Типіконі. Чи не варто було би в епоху спроби надмірної «пентикосталізації» церковних богослужінь з боку модерних харизматичних груп, повернутись до джерел, щоб побачити та відкрити значення деяких важливих літургійних текстів та їхнє значення у церковних службах, включно з євхаристійними відправами?

Приписи і рубрики візантійських церковних обрядів, незважаючи на поширену думку, що начебто вони застигли і незмінні, насправді розвиваються і змінюються. Візантійський обряд має свої гілки, тому для кращого розуміння їхнього розвитку необхідно ретельніше вивчити історію культу, джерела, проаналізувати нововведення в місцевих традиціях, щоб краще зрозуміти та використовувати їх у богослужінні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гуцуляк, Лаврентій Данило, Божественна літургія св. Йоана Золотоустого в Київській митрополії після унії з Римом (період 1596 - 1839 рр.): Львів : «Свічадо», 2004.— 432 с.
2. Дмитриевский А., О стихире «Видехом свет истинный» в чинах литургий св. Иоанна Златоуста и св. Василия Великого//Руководство для сельских пастырей, 1886. Т. 10. С. 265-278.
3. Γερατικός ην Ρομῆ 1950, (Грецький служебник), с. 343.
4. Керн Киприан, Евхаристия, Париж 1947, с. 351.
5. Літургія Передшеосвячених Дарів, Рим 1984, с. 102.
6. Православна енциклопедія (інтернет версія) www.pravenc.ru

і повсякчас і на віки віків...» (Літургія Передшеосвячених Дарів, с. 84). Тобто тут ми бачимо давнішу традицію, ніж та, яка зафіксована у сучасних грецьких, російських та можливо інших спряжених з ними книгах. (Γερατικός, 148-149).

7. Скабалланович М. Христианские праздники: Пятидесятница. Киев, 1916, с. 180.
8. Типікон по чину Великой Христовой Церкви, Константинополь 1853, с. 344.
9. Taft R., A History of the Liturgy of St. John Chrysostom, vol. 6: The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites. (Orientalia Christiana Analecta, 281.) Roma 2008, p. 857. (Тафт Р., Історія Літургії св. Йоана Золотоустого, т. 6: Святе Причастя, Подяка і завершальні обряди, Orientalia Christiana Analecta, 281, Рим 2008, с. 857).

REFERENCES

1. Huculak Lawrence D., The Divine Liturgy of St. John Chrysostom in the Kievan Metropolitan Province during the Period of Union with Rome (1596–1839), (AnalectaOrdinis Sancti BasiliiMagni, Series II, Section 1, vol. 47) Rome: Order of St. Basil the Great, 1990, p. 420.
2. Dmitriyevskiy, O stikhire „Videhom Svet istinnyi” v chinah Liturgiy sv. Ioanna Zlstoustago i sv. Vasiliya Velikogo, Rukovodstvo dla selskih pastyrei, 1886. t. 10. s. 265-278.
3. Ieratikon en Rome 1950, s. 343.
4. Kern Kiprian, Euharistrya, Paryzh 1947, s.351.
5. Liturhiya Peredsheosvyachenyh Dariv, Rym 1984, s. 102.
6. Pravoslavnaya encyklopediya, intenet-versiya www.pravenc.ru
7. Skaballanovich, Hristianskie prazdniki, Pyatidesiatnica, Kyiv 1916, s.180.
8. Tipikon po chinu velykoi Hristovoi Tserkvi, Konstantinopol 1853, s. 344.
9. Taft R., A History of the Liturgy of St. John Chrysostom, vol. 6: The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites. (Orientalia Christiana Analecta, 281.) Roma 2008, p. 857.

Стаття надійшла до редакції: 07.12.2021